

Versteende getuigenissen, verstilde verhalen

Enkele decennia geleden werden twee grafplaten en een gedenkplaat met beugels verankerd tegen de noordelijke buitenmuur van de Turnhoutse begijnhofkerk. Het zijn enkele van de talrijke versteende getuigenissen van een verstild verleden, waarop we in dit artikel wat dieper willen ingaan.

Een eerste steen werd eertijds opgericht ter herinnering aan de plechtige inhuldiging van het Sint-Petrusgodshuis op 28 september 1856. Deze gedenksteen werd toen aangebracht tegen de muur bij de ingang van het Godshuis.(1) In dit gesticht, in de onmiddellijke nabijheid van het begijnhof, werden van dan af ouderlingen en wezen gehuisvest. De ontstaansgeschiedenis wordt uitgebreid beschreven in *Het Bezemklokje*, het blad van de heemkundige kring van Turnhout. Het interne reglement werd opgenomen in het inschrijvingsregister van het Sint-Petrusgodshuis, dat zich bevindt in het Stadsarchief van Turnhout. Daarin werden ook de namen van de zowat 1500 ouderlingen en 500 weeskinderen opgenomen die er tussen 1857 en 1964 verbleven.(2) Het godshuis werd gesloopt voor de uitbreiding van het Sint-Victorinstituut en de gedenksteen werd verplaatst.

Emerantiana Rijsheuvels

Een tweede steen toont twee ruitvormige wapenschilden, die met een gestrikt lint aan een spijker opgehangen lijken te zijn. Deze ruitvorm was bestemd voor ongehuwde vrouwen en weduwen; een ovaal schild was bestemd voor gehuwde dames. Het bovenste wapenschild bevat drie geopende burchten met kantelen. Het tweede wapen is jammer genoeg niet meer leesbaar. De steen is sterk verweerd. Toch kunnen we met enige moeite aan weerszijden van het tweede wapen nog de grafinscriptie ontcijferen als volgt: EMERANTIANA RIJSHEUVELS / BEGGYNTIEN STERFT / DEN 10 OCT. 1717. In de namenlijst van de overleden begijnen (3) van het Turnhoutse begijnhof staat bij haar naam "Jubilaria". Zij was dus 50 jaar of meer geprofest. Wat ook klopt, want in de lijst van de geprofeste begijnen in hetzelfde lijvige boek wordt als datum van haar professie 14 juni 1648 opgegeven.

De naam Emerantiana Rijsheuvels vinden we ook terug in het tijdschrift van heemkring Hoghsecotete uit Kapellen.(4) In dit artikel lezen we dat haar vader Engelbert Rijsheuvels een Antwerpse handelaar was met vele eigendommen in de heerlijkheid Ekeren. Hij was getrouwd met Catharina Wijnricx. Het landgoed 'Den Vettenduijm', vermeld in het bewuste artikel, was eigendom van de familie Rijsheuvels tot in 1713: "In dat jaar was het nog eigendom van Emerantiana Rijsheuvels, begijntje in het begijnhof van Turnhout." Emerantiana Rijsheuvels moet verwant geweest zijn aan de in Antwerpen geboren Maria Bacx (†1683), eertijds meesteres op het Turnhoutse begijnhof en 'bouwmeester' van de tweede kerk op het hof.(5) Zij worden beiden vernoemd in een archiefstuk inzake een erfrente uit 1644 voor "Maria Bacx, bagijnken tot Turnhout". In de kantlijn van deze akte staat: "Dese reijnte, soo wel de cappitaele pennincken als verlopen interesse, is afgelegd ende voldaan door Peeter De Sprenger aen jouffvrouwen Emerantiana Rijsheuvels, ... de dato 5 april 1715". (6) Emerantiana Rijsheuvels was dus een begijn, afkomstig uit Antwerpen en gestorven in Turnhout op 10 oktober 1717. En zij bezat een wapenschild. Meer weten we helaas niet over haar.

Dat het begijnhof ook een toevluchtsoord kon betekenen voor wereldlijke personen die zelfs niet altijd verwanten waren van de begijnen, leert ons het volgende opschrift: SEPULTURE VAN IOV. / JOHANNA VAN BERCHEM / WEDUWE WIJLEN JONG... / HENDRICK VAN MECH(E)LEN IN S... / ...SCHOUTEHT DER STADT / ... VRYHEID ... VAN / ... Ook de rest van de tekst is jammer genoeg niet meer leesbaar. Deze tekst staat gegraveerd in de grafplaat van Johanna van Berchem, weduwe van Hendrik van Mechelen. Hendrik wordt vernoemd door kanunnik J.E. Jansen in de lijst van Turnhoutse schouten. Hij was schout

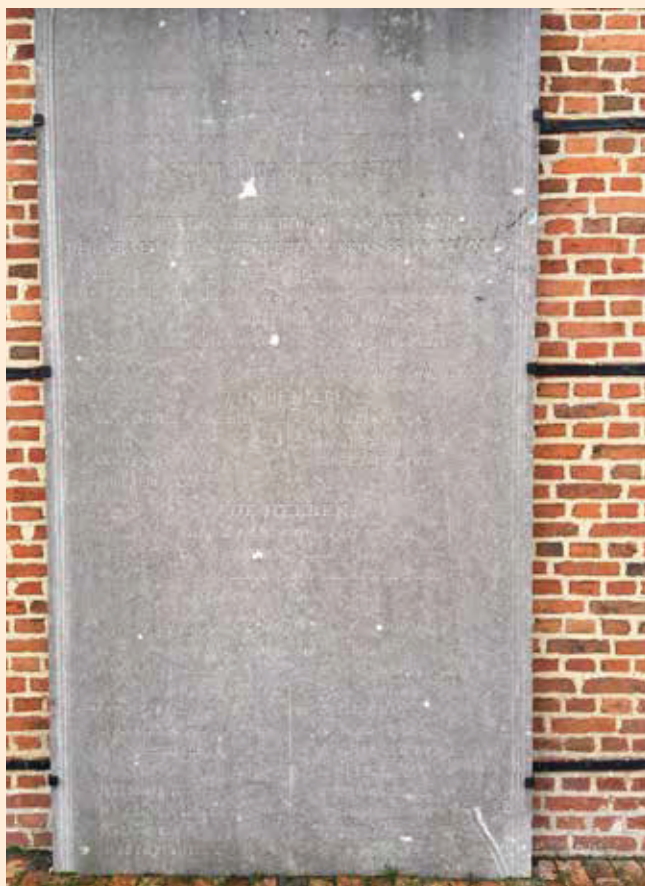

Foto 1: De gedenkplaat van het Sint-Petrusgodshuis, die werd ingehuldigd in 1856.

Foto 2: Deze grafplaat is van begijn Emerantiana Rijsheuvels, gestorven op 10 oktober 1717.

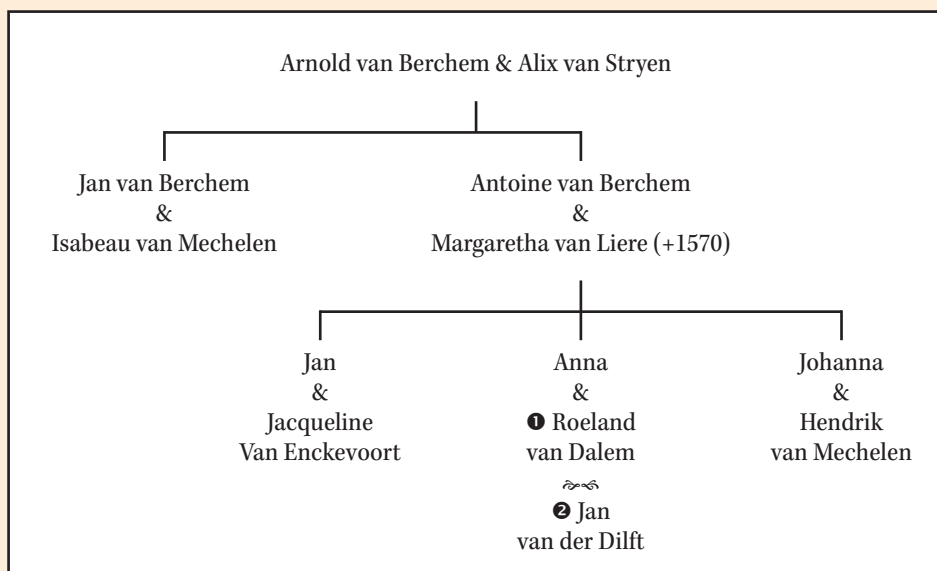
Foto 3: Grafplaat die verwijst naar Johanna van Berchem, overleden in 1611, maar helaas grotendeels onleesbaar.

van 1 september 1567 tot 16 mei 1587. Ook wordt hij vanaf 7 juli 1567 in Turnhout benoemd tot kastelein of slotvoogd, belast met het beheer van het kasteel en "om aldaar te wonen".(7) Johanna Van Berchem zal dus ook op het kasteel van de Hertogen van Brabant in Turnhout hebben gewoond. En vermoedelijk vond zij later als weduwe een onderkomen op het nabijgelegen begijnhof. Dat is niet zo uitzonderlijk, want ook op andere begijnhoven woonden niet-begijnen en werden graven van hen teruggevonden. In het bewaarde boek met de statuten van het Turnhoutse begijnhof, meer bepaald in het deel *'Naemen van de wereldlycke personen, moeders, susters, scholieren ende andere dochters op dit hof overleden'*, wordt in 1611 het overlijden genoteerd van "Domicella (te vertalen als jonkvrouw) Joanna van Berchem ali(a)s Van Mechelen".(8) De vermelding "Johanna van Berchem Anthonisd." brengt ons dichterbij haar roots: zij is blijkbaar de dochter van Antonius van Berchem.(9) Antoon van Berchem, in sommige teksten aangeduid met de titel 'Heer van Bossenstein' (een waterburcht bij Broechem), was overleden in 1553/1554. In 1554 vinden we Johanna's naam terug naast die van haar moeder en haar grootouders aan vaders zijde: "Voor Michiel De Vlinter en Lucas [Menicx], scheepenen van Lier, verschijnen Jouvrouwe Margriete Van Lier, weduwe van Joncheere Anthonise Van Berchem als vruchtgebruikster en Jouvrouwe Joanna Van Berchem 'desselfs joncheer Anthonis ende jouvrouwe Margrieten dochter' als 'proprietaria' met 'heeren Roeloffne van Dalem diemen heet Van Dungenen' ridder en optredend als mombaar voor beide dames. Zij verkopen en geven erfelijk over aan... een

stede met grond waar huysingen op staan... Johanna verwierf deze stede door erfenis van haar vader en welke stede wijlen heer Aernde Van Berchem, ridder en vader van Anthonis, en zijn moeder van Katlyne Van Ymersele in 1458 op 22 juli gekocht hebben..."(10) De in deze tekst genoemde Roeland van Dalem was de eerste echtgenoot van Johanna's zuster Anna. Zij trad een tweede keer in het huwelijk in 1560, ditmaal met Jan van der Dilft. Johanna had ook nog een oudere broer Jan (1532-1593), die getrouwd was met Jacqueline van Enckevoort (-1598).(11)

Het Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly in Lier bezit een opmerkelijk familieportret. Hoewel ongesigneerd, wordt het werk algemeen toegeschreven

aan de Antwerpse schilder Frans Floris de Oude (1507-1570).(12) Het schilderij draagt twee opschriften: één op een busteportret, dat op de wand achter de personages hangt, en een Latijnse tekst op de boven- en onderzijde van de nog originele lijst: "UT NIL CONCORDI THALAMO FELICIUS OMNI IN VITA ESSE POTEST ET SINE LITE TORO...". Het eerste onderschrift meldt dat de daar afgebeelde man, de 'pater familias', vermoedelijk in het jaar 1559, op 10 januari, op de leeftijd van 58 jaar is overleden. De tweede tekst is een ode aan het huwelijk en het familiaal geluk: "Zoals er in het hele leven niets gelukkiger kan zijn dan een eensgestemd huwelijk en een echtelijk bed zonder ruzie, zo is er niets plezierigers dan te ontwaren hoe een eensgezind nageslacht met zuiver gemoed van de vrede geniet 1561". Het genieten van de vrede en eendracht kan ook refereren aan de Vrede van Cateau-Cambrésis in 1559, waardoor een einde kwam aan een oorlog tussen Spanje en Frankrijk. De traditionele naamgeving van het schilderij, *Familie van Berchem*, zou steunen op de niet-bevestigde, mondelinge overlevering dat dit paneel afkomstig zou zijn uit het bezit van Hendrik Antoon van Berchem, heer van Tongelaer, die in de 17de eeuw leefde.(13) Enige overeenstemming herkennen tussen de samenstelling van de familie Van Berchem zoals zij ons uit geschreven bronnen bekend is en de veertien geportretteerden, is moeilijk. Is dit het bruidsportret van Jan van der Dilft en Anna van Berchem, gehuwd in 1560, samen met hun verwanten, zoals Victoria B. Greep aangeeft uitgaande van de voorgestelde, maar verworpen identificaties door D'Hulst?(14) Of is het, zoals het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) stelt, een groepsportret mogelijk van Jan van Berchem, zijn echtgenote Jacqueline van Enckevoort en hun familieleden? Dan zou Johanna van Berchem de vrouw geheel rechts op de achtergrond zijn. Het zou kunnen, want het gaat om dezelfde tijd en hetzelfde milieu. Zelfs zonder de duiding van de

De stamboom van de familie Van Berchem (zie ook het familieportret).

Foto 4: Portret van de familie Van Berchem, toegeschreven aan Frans Floris de Oude, gedateerd 1561, olieverf op paneel, 130 x 225 cm, Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly, Lier.

afgebeelde personen is dit een interessant tijdsdocument. Zo woonden en kleedden voorname lieden zich in Johanna's tijd.

Terzijde wil ik even onder de aandacht brengen dat Dr. Natasja Peeters, dochter van kunstenaar Wenefrida Lewi, die al vele jaren op het hof verblijft, een studie maakte over de fruitsymboliek in dit werk.⁽¹⁵⁾ Dit schilderij van Frans Floris de Oude is op 2 december 2014 opgenomen in de 'Topstukkenlijst van de Vlaamse Gemeenschap'. Dit betekent dat het niet zonder toestemming van de Vlaamse overheid het Vlaamse grondgebied mag verlaten en er geen fysieke ingrepen op mogen gebeuren. De motivatie daarvoor luidt dat de historische juistheid van het decor, de personages, de kledij en de rekvisieten in een symmetrisch opgebouwde compositie voldoen aan de eisen van de Italiaanse kunsttheorie, wat dit schilderij een bijzondere waarde verleent voor de instandhouding van het collectieve geheugen. Ook de iconografische bijzonderheden, zoals het portret in het portret, en de uitbeelding van de mangoest, een exotisch huisdier dat in de 16de eeuw in Antwerpen werd gedomesticeerd, zijn een unicum en kwamen niet voor in de standaardiconografie.⁽¹⁶⁾ Een pronkstuk dus uit 1561.

Begraven op het hof

Op het begijnhof werd begraven in de twee kerken. De eerste, intussen verdwenen kerk, die dicht bij de hoofdingang stond, werd verlaten toen de tweede, huidige kerk in gebruik werd genomen op de feestdag van de H. Begga in 1666. De tegelvloer werd pas in 1667 gelegd. Werden voor de betegeling van de nieuwe kerk grafplaten uit de oude kerk gebruikt? Tussen de zwarte en witte marmeren vloertegels liggen oude grafstenen, waarvan de grafschriften verwijzen naar begijnen die vóór 1665 overleden zijn.⁽¹⁷⁾

De grafzerken van Emerantiana Rijsheuvels en Johanna van Berchem werden destijds niet vermeld in 'Grafschriften ten jaere 1903 in de Beggijnenkerk te Turnhout bestaande. Geheel of ten dele nog leesbaar behoudens 7 onleesbare' (18), noch in het onuitgegeven artikel 'Inscriptions de l'église du Beguinage de Turnhout' uit 1940. Waar komen deze stenen, recht op gezet tegen de buitenmuur van de kerk, dan vandaan? Vast staat dat er op het begijnhof ook op een kerkhof werd begraven. Waar die begraafplaats(en) zich op het hof situeerde(n), weet men niet met zekerheid. Maar het beeld van Christus-op-de-koude-steen aan de achterkant van de Kruisberg heeft vermoedelijk ooit over de graven van het kerkhof op het begijnhof neergekeken.⁽¹⁹⁾ De titel van het bovenvermelde boekdeel 'Naemen van de wereldlycke personen, moeders, susters, scholieren ende andere dochters op dit hof overleden' was oorspronkelijk langer: de woorden "...en begraven" zijn later doorgedaald. Op het kerkhof van het begijnhof ('cemetery beguinage') werd volgens deze lijst begraven tot in 1816. (19) Nadien werd er enkel nog op het 'nieuwe' kerkhof ('novo cemetery') aan de Kwakkelstraat begraven, met uitzondering van de laatste begijn, Joanna de Boer, die overleed in 2002 en begraven werd aan de zuidkant van de Begijnhofkerk.

Marie-Paule Peeters

Voetnoten

- (1) J.E. Jansen, *Turnhout in het verleden en het heden*, deel 1, p. 83 e.v.
- (2) *Het Sint-Petrusgodshuis. Een gesticht voor arme ouderen en wezen*, in: *Het Bezemklokje*, nr. 41, 42 en 43, 2019 en nr. 44 en 45, 2020.
Bart Sas, *Inschrijvingsregister Sint-Petrusgodshuis. Stadsarchief Turnhout*, in: *Object van de maand*, nr. 129, 2019.
- (3) *Regels ende Statuten van den Begghynho-*

ve tot Turnhout, boekdelen 'Naemen van de Begijntiens geproffessit op den Hove/Naemen van de overledene Begijntiens', Begijnhofmuseum, Pastoor Mermanskamer (inventarisnummer Mu2).

- (4) *Bruggeske*, 2005, nr. 4, p. 139-141.
- (5) Hugo Vanden Bossche, *Driehonderdvijftig jaar Heilig-Kruiskerk op het begijnhof van Turnhout (1666-2016)*, in: *Begijnhofkrant* 52, zomer 2016.
- (6) Jaak Jacobs, *Het Schepenregister van Poederlee van 4 februari 1642 tot en met 31 augustus 1662*, in: *Heemkundige Kring Norbert De Vrijter*, p. 107.
- (7) J.E. Jansen, *Turnhout in het verleden en heden*, Turnhout, 1905, p. 164 en p. 173.
- (8) *Regels ende Statuten van den Begghynho-ve tot Turnhout*, Begijnhofmuseum, Pastoor Mermanskamer (inventarisnummer Mu2).
- (9) Rijksarchief *Inventaris van het Archief van de Hoofdbank van Zandhoven*, J. Verfaillie: "Anthoni De Swertte, rentmeester van het cijnshof van Sombeke c. schepenbank Wommelgem, ged. + Diederick Gauderheijde, rentmeester van Johanna Van Berchem Anthonisd. (wed. Hendrick Van Mechelen, vroegere schout van Turnhout), int.: cijnzen en renten, 1599-1599-1608".
- (10) Jef Van den Bergh, *Abdij van Nazareth bij Lier; Inventaris van de oorkonden aanwezig in het Archief van Stad en OCMW Lier*, Turnhout, 2020, p. 127.
- (11) Jean-Baptiste Pierre Julien de Courcelles, *Histoire généalogique et héraldique des pairs de France*, Volume 10, 1829, p. 27.
- (12) Frans Floris de Oude (°Antwerpen 1517 - †Antwerpen 1570): Zuid-Nederlandse schilder, tekenaar en tapijontwerper.
- (13) www.okv.be (Openbaar Kunstbezit Vlaanderen), De familie Van Berchem www.rkd.nl (RDK, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)
- (14) Victoria B. Greep, *Een beeld van het gezin. Functie en betekenis van het vroegmoderne gezinsportret in de Nederlanden*, 1996, p. 92.
H. D'Hulst, *De Familie Van Berchem*, in: *De Schakel*, 10, 1955, 2, p. 39-42.
- (15) Natasja Peeters, *Et in Concordia Ego: Fruitsymboliek in het Familieportret Van Berchem door Frans Floris uit het Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly te Lier*, in: *Lira Elegans* 2, 1992.
- (16) www.CJSM.be/topstukken
- (17) H. Vanden Bossche, *Driehonderdvijftig jaar Heilig-Kruiskerk op het begijnhof van Turnhout (1666-2016)*, in: *Begijnhofkrant* 51, lente 2016.
- (18) *Verslag over het Bestuur en den Toestand der zaken van de Stad Turnhout*, 1903, p. 86 e.v.
- (19) Harry de Kok en Eugène Wauters, *Elk deel op 't laatste is het graf*, 1990, Turnhout, p. 13.